

УДК 741.071.1:378.4(477.54) Репін

О. І. Вовк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

### ІЛЛЯ РЕПІН І ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*Статтю присвячено малодослідженому аспекту біографії знаного вітчизняного живописця Іллі Юхимовича Репіна (1844–1930), а саме – його взаємозв'язкам із корпорацією Харківського університету. У статті висвітлено творчі, ділові, особисті контакти між митцем і випускниками, професорами, почесними членами Харківського університету. Також проаналізовано внесок каразінців у вивчення життєвого шляху і творчої спадщини І. Ю. Репіна, увічнення його пам'яті.*

**Ключові слова:** І. Ю. Репін, Харківський університет, біографістика, краєзнавство.

*Стаття посвячена малоисследованному аспекту биографии известного отечественного художника Ильи Ефимовича Репина (1844–1930), а именно – его взаимосвязям с корпорацией Харьковского университета. В статье освещены творческие, деловые, личные контакты между художником и выпускниками, профессорами, почетными членами Харьковского университета. Также проанализирован вклад каразинцев в изучение жизненного пути и творческого наследия И. Е. Репина, увековечения памяти о нем.*

**Ключевые слова:** И. Е. Репин, Харьковский университет, биографистика, краеведение.

*The paper deals with unexplored aspect of Ilya Repin's biography (1844–1930), the famous artist of our country, namely his connection with corporation of Kharkiv University. Creative, business, personal contacts between artist and graduates, professors, Honorary Members of Kharkiv University were described. University personalities' contribution to the study of Ilya Repin's life and creative heritage, remembrance work were also analyzed in the present research.*

**Keywords:** Ilya Repin, Kharkiv University, biography studies, local history.

Особистості І. Ю. Репіна присвячено чималу кількість наукових розвідок в Україні, Росії й інших країнах світу. Зокрема, уже понад півстоліття інтерес істориків і мистецтвознавців привертають стосунки І. Ю. Репіна з діячами з України й етнокультурного регіону Слобожанщини, українські мотиви в його творчості [див., наприклад: 2; 5; 8; 15; 18; 20 та ін.]. Водночас проблема взаємозв'язків художника з Харківським університетом – одним з найбільших українських культурних осередків – донині не знаходила свого висвітлення у спеціальній літературі.

І. Ю. Репін не навчався і не викладав у Харківському університеті; невідомо, чи переступав він колись поріг цього навчального закладу. Однак розгалужена система його соціальних зв'язків включала в себе контакти з багатьма «університетськими людьми». На нашу думку, дослідження цих взаємовпливів здатне не лише додати нових штрихів до історії вітчизняного мистецтва, але і збагатити історію найстарішого на Сході України Харківського університету.

Ілля Юхимович народився 5 серпня (н. ст.) 1844 року у слободі Калмицькій на околиці Чугуєва в родині військового поселенця Юхима Васильовича Репіна. Першою його вчителькою стала мати Тетяна Степанівна, яка організувала вдома щось на кшталт школи для власних і сусідських дітей, навчаючи їх читання. Чистописання, арифметики й Закону Божого майбутнього художника навчав місцевий священнослужитель В. В. Яровицький, який, за свідченням І. Ю. Репіна, пізніше залишив службу і вступив до Харківського університету [13, с. 69].

Коли Іллі виповнилося одинадцять, батьки влаштували його навчатися креслення й малюнку до Чугуївського топографічного корпусу. Уже 1857 р. військові топографи, які вважалися найбільш освіченими людьми в Чугуєві, покинули місто. Тому юнак, що мріяв про продовження занять,

пішов у навчання до місцевих іконописців. Із 16-річного віку він працював в іконописних артілях, а восени 1863 р., заробивши достатньо грошей, 19-річний Рєпін вирушив до Петербурга, маючи намір отримати професійну художню освіту, а наприкінці січня 1864 р. він став вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв, незабаром – дійсним студентом, а 1871 р. закінчив навчання [8, с. 15–27].

Одночасно з І. Ю. Рєпіним в Академії освіти здобував інший видатний слобожанин – Генрік Іполитович Семирадський (1843–1902), який уже встиг закінчити фізико-математичний факультет Харківського університету. Ще у студентські роки він яскраво заявив про себе у професійних колах (як згадував пізніше І. Ю. Рєпін, його роботи завжди високо оцінювалися викладачами, а ерудиція дала можливість завоювати авторитет серед однокашників) [13, с. 191–198]. Із юних років Г. І. Семирадський був переконаним прихильником академічного живопису (напряму, який тяжів до наслідування зовнішніх форм класичного, у першу чергу античного мистецтва). У свою чергу І. Ю. Рєпін, навчаючись в Академії, сприймав ідеї народництва і тяжів до реалізму в мистецтві, ставши згодом одним із найбільш відомих російських художників-реалістів. Можливо, цей ідейний антагонізм відіграв певну роль у стосунках двох живописців, які, хоча й спілкувалися у подальшому, проте близькими товаришами ніколи не були.

Уже будучи професійним митцем, І. Ю. Рєпін підтримував стосунки з іншим своїм земляком і колегою – Леонідом Володимировичем Позеном (1849–1921). Відомо, що з 1867 р. він навчався на юридичному факультеті Харківського університету [16, с. 26], а згодом перевівся до Петербурзького університету. Відсутність спеціальної художньої освіти не завадила йому стати відомим скульптором, автором пам'ятників І. П. Котляревському й М. В. Гоголю в Полтаві. Л. В. Позен, так само як й І. Ю. Рєпін, був членом Товариства пересувних художніх виставок. Ілля Юхимович високо оцінював твори скульптора, зокрема, його скульптурні групи і статуєтки з життя українського народу.

Українські мотиви не були чужими для творчості й самого І. Ю. Рєпіна. Одним із найвідоміших його творів є славнозвісна картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891). Готуючись до написання великого твору, узимку 1880 р. І. Ю. Рєпін декілька разів приїздив до Петербурга, де консультувався з відомим істориком, випускником Харківського університету М. І. Костомаровим (1817–1885). У травні 1880 р. митець разом зі своїм учнем В. О. Серовим вирушив до України, причому при складанні маршруту багато в чому послуговувався порадами М. І. Костомарова, 200-річний ювілей якого буде відзначено наступного року [2, с. 40–44].

Під час подорожі художник не лише замалював старовинні укріплення на місці зруйнованої Запорозької Січі, а й створив кілька десятків ескізів майбутніх козацьких образів. Незабаром він познайомився з професором, теж вихованцем Харківського університету Дмитром Івановичем Яворницьким (1855–1940). Дізнавшись про задум Рєпіна, науковець охоче став допомагати Іллі Юхимовичу, надавши йому в користування на необмежений строк власну колекцію козацьких старожитностей: зброї, одягу, взуття, люльок тощо. Цікаво, що саме Д. І. Яворницького художник вивів в образі козацького писаря – центральної фігури всієї живописної композиції.

Подорож козацькими місцями справила на І. Ю. Рєпіна незабутнє враження, про неї він згадував до кінця життя. Наприклад, у листі до письменника Сергія Миколайовича Сергєєва-Ценського (який отримав у Харківському університеті диплом учителя) він писав про Запоріжжя: «Це та мила старовина, про яку я не можу не мріяти: і ось час від часу рука починає щось накреслювати, обов'язково щось бачене мною...» [2, с. 38]. Художник підтримував листування і з іншим вихованцем Харківського університету Євгеном Харлампійовичем Чикаленком (1861–1929). У своїх листах до цього громадсько-політичного діяча і мецената Ілля Юхимович також ділився спогадами про свою мандрівку Півднем України, розкривав своє бачення історичних подій та сучасного йому життя українського народу [2, с. 81].

Дружба між І. Ю. Рєпіним і Д. І. Яворницьким, яка зав'язалася ще у 80-х рр. XIX ст., тривала аж до самої смерті художника у 1930 р. Ілля Юхимович і Дмитро Іванович вели жваве листування, продовжували співпрацю. Зокрема, І. Ю. Рєпін брав участь в ілюструванні книги «Запорож'є в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888) [2, с. 56], а Д. І. Яворницький забезпечував

живописця історичною літературою і пам'ятками козацької старовини, давав цінні поради. Усе це стало у великій пригоді І. Ю. Рєпіну під час роботи над картинами «Чорноморська вольниця» (початок 1900-х), «Гопак» (1927) й іншими.

Незважаючи на гучну славу майстра жанрових та історичних сцен, особливу прихильність І. Ю. Рєпін відчував до портретного жанру. Відпочиваючи від великих і складних своїх полотен, він цілком віддавався написанню портретів. Протягом 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. він створив цілу низку портретних шедеврів, на яких зобразив визначних діячів науки, культури і мистецтва. Серед них були і почесні члени Харківського університету – хірург Микола Іванович Пирогов (1810–1881), невролог Володимир Михайлович Бехтерев (1857–1927), письменник Лев Миколайович Толстой (1828–1910), хімік Дмитро Іванович Менделєєв (1834–1907) й ін. Із багатьма з цих людей І. Ю. Рєпін підтримував спілкування і в подальшому. Зокрема, він був вдома у Д. І. Менделєєва, спілкувався з його товаришами-хіміками, серед яких був і Микола Миколайович Бекетов (1827–1911) – професор Харківського університету, один з ініціаторів створення Харківського товариства поширення грамотності серед народу [11, с. 127].

Цікаво, що І. Ю. Рєпін був знайомий і з іншими громадськими діячами, що брали участь у роботі цього освітнього осередку. Серед них були, зокрема, Орест-Октавіан Мартинович й Августина Станіславівна Габель. Із цим подружжям революціонерів художник, який співчував ідеям народовольців, познайомився в Петербурзі у студентські роки. Тоді ж він створив невеликий графічний портрет Августини Габель, який тривалий час зберігався в родині як реліквія. За антиурядову діяльність Ореста Габеля заарештували, і він відбував покарання в Іркутській губернії, а з 1881 р. з родиною мешкав у Харкові під наглядом поліції [23].

Подружжя брало активну участь у роботі Товариства поширення грамотності серед народу, у тому числі за їх ініціативою в Харкові було відкрито Публічну бібліотеку (тепер Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка). Їхні діти були випускниками Харківського університету і пов'язали свої життя з науковою й освітньою діяльністю. Зокрема, Юрій Орестович Габель (1891–1949) був деканом хімічного факультету і директором Інституту хімії при Харківському університеті [9]. Літературознавець і бібліограф Маргарита Орестівна Габель працювала в університетській бібліотеці [1, с. 86–87]. Саме вона передала до фондів Харківського художнього музею портрет своєї матері, який зберігається там і понині.

У січні 1903 р. члени Харківського товариства поширення грамотності серед народу надіслали І. Ю. Рєпіну листа, в якому просили взяти участь в урочистому відкритті Народного дому, що був зведений у Харкові на кошти Товариства. Художник не зміг особисто прибути на цей захід, але надіслав організаторам зворушливого листа, в якому, зокрема, бажав «Народному дому бути благотворним світочем харківському народові» [15, с. 24].

1905 р. зав'язалася переписка між І. Ю. Рєпіним і професором (з 1906 р. – ректором) Харківського університету, визначним істориком-краєзнавцем Дмитром Івановичем Багалієм (1857–1932). У цей час учений очолював Комісію, що керувала справами Харківського міського художньо-промислового музею. Він особисто звертався до знаменитих художників з Москви і Петербурга з проханням «подарувати чи за дешеву ціну відпустити Харківському музею свої картини». І. Ю. Рєпін охоче відгукнувся на цю пропозицію і направив до Харкова свою картину «Іди за Мною, сатано!» (1901–1903), в якій розвинув ідею подолання байдужості та протистояння злу [21]. Згодом до нашого міста він передав портрет Михайла Івановича Драгомирова (1889). Зважаючи на неоціненний внесок, який І. Ю. Рєпін зробив для розвитку художньої культури й музейної справи Слобожанщини, міський голова, професор Харківського університету Олександр Костянтинович Погорілко надіслав художнику листа, в якому ще раз висловив подяку за цей дар, засвідчив свою пошану та найщирішу приязнь [15, с. 27].

У 1906–1907 рр., перебуваючи у Петербурзі, Д. І. Багалій відвідував Іллю Юхимовича в його маєтку «Пенати» в дачному селищі Куоккала (тепер Рєпіно). У книзі почесних відвідувачів, яку вів художник, зберігся такий запис, датований 4 січня 1907 р.: «Надзвичайно втішаю себе, що здійснилося моє давнє бажання – знайомство з І. Ю. Рєпіним. Як історик Слобідської України, я постійно відчував би прогалину, не знаючи особисто одного з чудових її уродженців. Як історик

російської культури я відчував би ще більшу прогалину, що не бачив одного з могутніх рушіїв російського мистецтва, які дають російському народові на визначне місце в історії і культурі європейській. Дмитро Багалій» [22].

Саме в цей період І. Ю. Репін написав портрет харківського історика, який пізніше експонувався на виставках передвижників у Москві, Петербурзі та інших містах Російської імперії, а згодом був надісланий до Харкова. Тепер він входить до фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, а його копія прикрашає одну з аудиторій на історичному факультеті Харківського університету, яка носить ім'я Д. І. Багалія.

Ще одним музеєзнавцем, життя якого було пов'язане з Харковом і який листувався з І. Ю. Репіним, був князь Микола Антонович Гедройц (1848–1933). Користуючись своїм соціальним походженням і численними зв'язками, цей випускник Петербурзької Академії мистецтв опікувався такими питаннями, як забезпечення художніх виставок приміщеннями, організація навколосвітніх подорожей для митців тощо. Одним з його кореспондентів, помічників і порадників тривалий час був І. Ю. Репін [див. 15, с. 84 та ін.].

М. А. Гедройц приділяв велику увагу організації художніх музеїв на українських теренах. Зокрема, за його ініціативи та безпосередньої участі було відкрито художні музеї в Херсоні, Маріуполі, Катеринославі й Миколаєві. Ще одним проектом, який вдалося реалізувати меценату, стало будівництво у Катеринославі пансіонату для студентів Академії мистецтв, які проходили літню практику. До вирішення цієї задачі долучився голова Катеринославського повітового земського управління Сергій Альбертович Бродницький – випускник Харківського університету, студентський товариш Д. І. Яворницького. Через М. А. Гедройца останній звернувся до І. Ю. Репіна з листом (датується 8 серпня 1912 р.), у якому дякував за надану підтримку, висловлював захоплення творчістю художника й ділився спогадами про особисту зустріч, яку організував Д. І. Яворницький, і яка відбулася в 1890 р. [15, с. 76–77].

Улітку 1914 р., напередодні свого 70-річного ювілею, І. Ю. Репін прибув до Чугуєва. Він планував створити тут «Діловий двір» – комплекс, що об'єднував би художні школи й майстерні, які згодом мали стати центром підготовки митців і розвитку українського мистецтва. Одним з тих, хто гаряче підтримав цю ідею, був М. А. Гедройц. Проте Перша світова війна, лютнева і жовтнева революції 1917 р. завадили реалізації цих планів.

Із 1919 р. М. А. Гедройц мешкав у Харкові, де працював інструктором музейної секції ГубКОПМИСу – Губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини (діяльність цієї організації координували Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Ф. І. Шміт, С. А. Таранушенко й інші університетські професори). Згодом працював реставратором у Соціальному музеї імені Артема в Харкові. Микола Антонович зробив спробу реанімувати репінський проект організації «Ділового двору» в Чугуєві, однак завершити цю справу йому так і не вдалося [4]. Пам'ять про М. А. Гедройца в Харкові увічне меморіальна дошка, відкрита в червні 2007 р. на будівлі старого корпусу Харківського університету по вулиці Університетській.

Після революційних подій 1917 р. Фінляндія отримала незалежність. Тож Куоккала, де постійно проживав І. Ю. Репін, виявилася за межами російського кордону. Митець виявився відірваним від Батьківщини і більше ніколи не ступав на рідну землю. Коло його спілкування також виявилось вельми обмеженим. Раніше Куоккала являла собою дачне селище, куди з Петербурга часто приїздили видатні представники російської науки, літератури і мистецтва. Після революції ж вона являла собою майже усіма покинуту напівзруйновану місцину.

Одним із небагатьох російських митців, які залишилися жити у Фінляндії і підтримували особисте спілкування з І. Ю. Репіним, був колекціонер і художник Василь Пилипович Леві (1878–1953). Цей випускник юридичного факультету Харківського університету тривалий час пропрацював присяжним повіреним у Петербурзькому суді, однак 1916 р. вирішив покинути юриспруденцію і зосередитися на заняттях мистецтвом. Після 1919 р. В. П. Леві став довіреною особою і секретарем Іллі Юхимовича і продовжував займатися цим до кінця життя геніального художника. За одинадцять років Василеві Пилиповичу вдалося організувати понад півсотні виставок репінських творів, котрі експонувалися в Гельсінкі, Празі, Гаазі, Гамбургзі, Ніцці й інших

європейських містах. Збереглися портрети В. П. Леві та його дружини Беатріс, що вийшли з-під пензля І. Ю. Рєпіна [6].

Наприкінці життя Іллю Юхимовича не полишала туга за Батьківщиною. Він часто подумки повертався до безкраїх просторів українського степу, згадував свої мандрівки козацькими місцями, що відбилася й на його творчості. Серед останніх творів І. Ю. Рєпіна варто назвати картину, яку він присвятив пам'яті старого друга, композитора М. П. Мусоргського – «Гопак» (1927). Ця картина підкреслено декоративна, яскрава, проте, на жаль, незакінчена; у ній простежуються тенденції експресіонізму, фіксація миттєвості. Незважаючи на незадовільний фізичний та емоційний стан художника, у цьому полотні відчуються буйство танцю, життєрадісність, навіть деяка казковість. Це свідчить про велику життєлюбність художника та його вірне служіння мистецтву навіть у похилому віці, до останнього подиху.

Відрадою для митця ставало листування з земляками. Так, у грудні 1927 р. на урочистому засіданні Ради Всеукраїнської Академії наук, що було присвячене 70-річчю від дня народження і 50-річчю наукової і громадської діяльності Д. І. Багалія серед численних привітань було зачитано телеграму, яка надійшла з Куоккала від І. Ю. Рєпіна. Вважаємо за доцільне навести повністю її текст: «Радію я, що дожив до славетного моменту святкування ювілею вашого знаменитого вченого – Дмитра Івановича Багалія. Згадую із задоволенням, як я удостоївся відвідин тут, у Фінляндії, в Куоккала, Дмитром Івановичем. Години, що пройшли в спілкуванні з невимовно чудовою людиною, залишаються незабутніми. Я прошу передати глибоко шанованому земляку вияв моєї щирої поваги і відданості. Зараз із насолодою читаю його цікаву «Автобіографію». І. Рєпін» [22].

Ще одним кореспондентом Іллі Юхимовича був історик Д. І. Яворницький – один із небагатьох давніх знайомих, листування з ким І. Ю. Рєпін не переривав майже до кінця своїх днів. Зворушує той факт, що останній відомий дослідникам рєпінський лист, датований кінцем травня 1930 р., був адресований саме Дмитру Івановичу [14, с. 282].

Ілля Юхимович Рєпін помер у своєму маєтку «Пенати» в Куоккала 29 вересня 1930 р. і був там же похований. Однак і після смерті земляки не забули ім'я цього геніального уродженця Слобожанщини і робили все можливе для увічнення пам'яті про нього на Батьківщині.

1944 р., до 100-річного ювілею від дня народження І. Ю. Рєпіна, в Харкові було відкрито дитячу художню школу, названу іменем видатного живописця. Протягом більш ніж 30-ти років (з 1966 до 1997 рр.) її директором був випускник історичного факультету Харківського університету, заслужений працівник культури України Іван Юхимович Кабиш (1926–2007) [7].

Інший вихованець університетського історичного факультету, член естетичної ради Академії педагогічних наук СРСР, член Всесоюзної Спільки художників СРСР, заслужений працівник культури України Афанасій Федорович Луньов (1919–2004) уславився як основоположник музейної педагогіки. Він став фундатором і першим завідувачем Історико-художнього музею в с. Пархомівка Краснокутського району Харківської області. У фондах цього музею зберігається низка творів І. Ю. Рєпіна [10].

1959 р. філологічний факультет Харківського університету закінчила Галина Борисівна Андрусенко, яка присвятила своє життя музезнавчій і мистецтвознавчій діяльності. З 1968 р. вона працювала у Чугуївському художньо-меморіальному музеї І. Ю. Рєпіна, а впродовж 1981–1993 рр. була його директором. Галина Борисівна доклала чимало зусиль до організації Чугуївського історико-культурного заповідника «Батьківщина І. Ю. Рєпіна» [12].

Імена багатьох сучасних рєпінознавців також пов'язані з Харківським університетом. Зокрема, його вихованкою є Ольга Йосипівна Денисенко, яка вже понад 20 років очолює відділ вітчизняного дореволюційного мистецтва XVI – початку XX ст. в Харківському художньому музеї [19]. На філософському факультеті університету викладала мистецтвознавець Світлана Володимирівна Євтушенко. Упродовж кількох останніх років з-під пера університетських науковців вийшла низка статей і монографій, в яких досліджується біографія та творча спадщина І. Ю. Рєпіна [див., наприклад: 3; 17 та ін.].

Таким чином, у житті Іллі Юхимовича Харківський університет був постійно присутній у вигляді ділових, творчих і дружніх контактів з вихованцями, викладачами і почесними членами

цього навчального закладу. «Університетські люди» відіграли важливу роль у творчій біографії митця: позували для портретів, ділилися цінною інформацією, сприяли виставковій діяльності, підтримували у складні моменти життя. Випускники і професори Харківського університету також брали активну участь у комеморативних практиках, присвячених І. Ю. Рєпіну. Тому ми з гордістю можемо говорити про те, що яскрава зірка Іллі Юхимовича Рєпіна є невід'ємною частиною всесвіту Харківського університету.

#### Література

1. Березюк Н. М. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. – Х. : Тимченко, 2006. – 390 с.
2. Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна / Ю. В. Белічко. – К. : Мистецтво, 1963. – 125 с.
3. Вовк О. І. Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики / О. І. Вовк ; наук. ред. С. М. Куделко. – Х. : САГА, 2012. – 114 с.
4. Гедройц А. И. Князь Николай Антонович Гедройц – меценат, просветитель, искусствовед [Электронный ресурс] / А. И. Гедройц. – 5 Сумцовські читання. Музей: історія і проблеми сьогодення : Тези доп. Електронний ресурс – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=733>. (дата звернення : 19.10.2016 р.). – Назва з екрану.
5. Денисенко О. Т. Шевченко і І. Рєпін / О. Денисенко // Народознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 6 (120). – С. 1155–1164.
6. Кириллина Е. В. И. Е. Рєпин. Другая жизнь (Куоккала, 1917–1930) / Е. В. Кириллина // Художественная культура русского зарубежья, 1917–1939 : Сб. статей / редкол. Г. И. Вздорнов [и др.]. – М., 2008. – С. 114–126.
7. Моїсєнко Р. І. Кабиш Іван Юхимович / Р. І. Моїсєнко // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2011. – Т. 11. – С. 639–640.
8. Москвинов В. Н. Рєпин на Харьковщине / В. Н. Москвинов. – Х. : Харьк. кн. изд-во, 1959. – 102 с.
9. Мчедлов-Петросян М. О. Габель Юрій Орестович / М. О. Мчедлов-Петросян // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2006. – Т. 5. – С. 247–248.
10. Павлова О. Г. Луньов Афанасій Федорович / О. Г. Павлова // Харківщина : енциклопед. слов. / Харків. облрада ; Харків. облдержадмін. ; ред. рада : С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Тітов та ін. ; редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко та ін. – Х., 2014. – С. 215.
11. Прибульская Г. И. Рєпин в Петербурге / Г. Прибульская. – Л. : Лениздат, 1970. – 295 с.
12. Путятін В. Д. Андрусенко Галина Борисівна / В. Д. Путятін // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2001. – Т. 1. – С. 504.
13. Рєпин И. Е. Далекое близкое / И. Е. Рєпин. – Л. : Художник РСФСР, 1986. – 488 с.
14. Рєпин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930) / И. Е. Рєпин ; сост. Н. Г. Галкина, М. Н. Григорьева. – М. : Искусство, 1952. – 402 с.
15. Рєпин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Рєпину / подгот. писем к печати, предисл. и коммент. Б. С. Бутник-Сиверского. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – 210 с.
16. Список студентов и посторонних слушателей лекций императорского Харьковского университета за 1868–1869 академический год. – [Х. : б.и., 1868]. – [48] с.
17. Таглина О. В. Ілья Рєпин / О. В. Таглина. — Х.: Фолио, 2009. – 123 с.
18. Терес Н. Українські мотиви у творчості Іллі Рєпіна / Н. Терес, М. Кравчук // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 100–105.
19. Ханко В. М. Денисенко Ольга Йосипівна / В. М. Ханко // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів [та ін.]. – К., 2007. – Т. 7. – С. 383–384.
20. Хаустова С. Г. І. Ю. Рєпін та Слобожанщина / С. Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура : Зб. наук. статей за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114–119.
21. Неопубликованные письма И. Е. Рєпина // Красное знамя. – 1958. – 15 апр. (газета, Харьков).
22. Сарана О. Історія одного портрета / О. Сарана // Вечірній Харків. – 1969. – 9 груд. (газета, Харків).
23. Чернова М. Дружина революціонера / М. Чернова // Україна. – 1981. – № 30. – С. 24. (суспільно-політичний, літературно-художній ілюстрований щотижневик, Київ).